

Zaključno poglavlje »Epilog: Istok očima Zapada« (str. 355—364) sadrži uopćeno zapažanje engleskih suvremenika o istočnjačkoj naravi i svjetonazoru, gledajući ga kao dio neobičnog, za evropsku civilizaciju egzotičnog prostora te smatrajući da su priroda turske religije i civilizacije, kao i višestoljetna otomanska vlast na Balkanu, osnovne prepreke ekonomskom i kulturnom napretku naših zemalja.

Zaključujući prikaz djela O. Hadžiselimovića »Na vratima Istoka«, potrebno je istaknuti da izbor i prijevod putopisa engleskih putnika predstavlja značajno obogaćenje izvorne građe za povijest Bosne i Hercegovine u razdoblju od XVI. do XX. stoljeća. Pritom su posebno vrijedne popratne bilješke prevodioca uz svaki slijedeći odlomak, u kojima se pored kratkih biografija putopisaca ukratko ocjenjuje objektivnost njihovih zapažanja te upotrebnost vrijednost prilikom šireg proučavanja povijesnih prilika u Bosni i Hercegovini.

Na kraju knjige nalaze se sažetak na engleskom jeziku (str. 365—368) te registar osobnih imena i geografskih pojmova (str. 368—377).

Lovorka Čoralić

HOLM SUNDHAUSSEN, HISTORISCHE STATISTIK SERBIENS 1834—1914,
München 1989, 645 str.

Radovi objavljeni u sada već dugoj seriji knjiga Südosteuropäische Arbeiten, koju priređuje Südost-Institut u Münchenu, izazivaju redovno znatan interes znanstvenika u zemljama jugoistočne Evrope, čija povijest izlazi na stranicama serije. Otvorena za istraživanje različitih područja, nove metodološke pristupe i sa »sluhom« za informacijsko-bibliografske potrebe suvremene znanosti (objavljuje tako biografski leksikon u 4 sveska Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 75/1974—1981 i bibliografiju Historische Bücherkunde Südosteuropa, u 3 sv. 76/1978—1988), ova serija daje znatan doprinos i poticaj znanstvenom istraživanju u spomenutim zemljama.

Knjiga Holma Sundhausena (87/1989) spada u red onih koje prednjače u znanstvenom istraživanju pojedinih područja. Autor je u radu koji prethodi ovom i koji je izašao u Südost-Forschungen (43/1984) pod naslovom Neue Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den Ländern der Europäische Peripherie (Nova literatura o problemima industrijalizacije i naknadnom razvoju zemalja evropske periferije), nakon teoretskih razmatranja i uspoređivanja teorija drugih autora, pokušao dati svoje objašnjenje onoga što naziva »razvojem prema podrazvijenosti« (»Entwicklung zur Unterentwicklung«). Zaključci su mu bliski konceptu »svjetskog sistema« Immanuela Wallersteina prema kojem ekonomska zaostalost zemalja evropske periferije nije uzrokovana uključivanjem u svjetski kapitalistički sistem. Svoje novo djelo, ovo koje je upravo pred nama, autor sam ocjenjuje, malo pretjerano, kao prvi korak uključivanja balkanskih historiografija u tokove suvremenih povijesnih istraživanja međuzavisnosti i složenosti kolektivnih fenomena privrede i društva. Uzrok tek djelomičnoj ili nikakvoj zastupljenosti tih zemalja u poredbenim međunarodnim studijama vidi prije svega u njihovom teškom odvajanju od političke, događajne povijesti, i prenaplašavanju industrije kao jedinog indikatora razvoja (str. 30). Toj bismo izjavi mogli zamjeriti možda što nivelira sve balkanske historiografije, međutim ne može mu se osporiti kompetentnost izjave u predmetu njegovih istraživanja — historijske statistike Srbije, pa i njezine opće povijesti tokom 19. i

početkom 20. stoljeća sudeći po popisu izvora i literature koji sadrži 618 bibliografskih jedinica navedenih na kraju knjige. Izabrao je Srbiju u prvom redu zbog njezinog ranog uvođenja statističkih metoda razvijenijih evropskih zemalja, prihvatio se gotovo nesagledivog, bez suvremene kompjutorske obrade i vladanja kvantitativnim metodama, nezamislivog posla obrađivanja, sistematiziranja i analize svih statističkih podataka za Srbiju od 1834, kada je izvršen prvi popis stanovništva pa do početka prvog svjetskog rata.

U uvodnom izlaganju (21—44) autor nas upoznaje sa svojom teorijom (razrađenom u prošlom, već spomenutom radu) o uzrocima u odnosu na evropski kontekst društvenog razvoja relativnog zaostajanja Srbije. Odbacujući, kao suviše simplificirajući razlog, ovisnost o financijskim krugovima drugih, razvijenijih zemalja, autor vidi korijene u dubljim društvenim fenomenima, u ukorijenjenim oblicima zajedničkog djelovanja, mišljenja i osjećanja, dakle nekom vidu grupe psihologije ili mentaliteta. Glavnim uzrokom imenuje on manjak sposobnosti za »identifikaciju s novim aspektima okoline«, tj. nedostatak mobilnosti nuždan za promjene u društvu koje je sklono tražiti rješenje u okretanju tradiciji i onom poznatom te stimulirati uobičajeno, uniformno nauštrb svakog individualizma. Slagali se s njim ili ne, autoru se ne može zanijekati poznavanje teorija povijesnog razvoja i suvremenih trendova povijesnih proučavanja, koji su očiti i u odabiru teme — statistike. Za nekog nepregledne kolone brojeva, zahvaljujući vještom korištenju kvantitativnih metoda postaju izraz velikog broja pojedinačnih pojava i odraz kolektivne sudbine i fenomena, da iskoristimo riječi samog autora »samo drugačiji oblik govora«. Vješto izbjegavajući za ovakav istraživački postupak specifičnu zamku stvaranja tipova apstrakcijom suviše udaljenih od stvarnosti, autor koristi uvijek dovoljno razgranate podjele na grupe (kod stanovništva npr. spol, starost, zanimanje). Izvore kojima se služi, a to su isključivo tiskani statistički materijali podvrgava istoj vanjskoj (odgovarajući na pitanje kada nastaju, gdje, zašto, kako i od koga su rađeni) i unutarnjoj kritici (pitanja vezana za sadržaj — koji su kriteriji primjenjivani, da li su konstantni ili ne, kako su definirani pojmovi) kao i bilo koje druge povijesne izvore. Svako od 14 poglavlja, na koliko je podijeljen ovaj rad, počinje uvodnim tekstom koji bez stroge sheme daje uvod u temu poglavlja i kritički osvrt na korištene izvore. Najčešće spominjani problemi su nepreciznost pri definiranju pojmova (posebno statističkih godišnjaka), zatim nedovoljno objašnjenje koje su metode računanja korištene ili promjenjivost kriterija, pa sve do tiskarskih ili jednostavnih grešaka u računu. Kad god je moguće, Sundhausen rado navodi i podatke koji zbog raznolikosti ili nepotpunosti nisu obrađeni u tabelama te sekundarnu literaturu. Tekst ponekad dinamizira citatima iz djela suvremenika (putopisi i sl.). Glavna vrijednost djela svakako je, uz gore prikazani kritički i trezven pristup, mnoštvo podataka prezentiranih u 169 (odnosno 285, jer su neke tematski grupirane pod istim brojem) tabela, 10 dijagrama i 5 geografskih karata. Uz velik posao sabiranja podataka iz raznih izvora, ne manji bio je njihov odabir (uočiti veze i uzeti samo najreprezentativnije) i njihova sistematizacija. Autor negdje zadržava sistem korišten u izvorima, a negdje organizira na način koji smatra informativnijim. Redovno nakon podataka izraženih apsolutnim brojevima slijede tabele tih istih vrijednosti, danih postocima ili indeksima. Rad je opremljen bogatim znanstvenim aparatom i bibliografijom (613—643) podijeljenom u poglavlja koja odgovaraju poglavljima teksta. Unutar njih bibliografske jedinice ne nižu se abecednim redom već redom korištenja ili mogućeg dopunjavanja teksta. Uza svu relevantnu domaću literaturu, zastupljen je i širok fond strane — od onovremenih putopisa, do međunarodnih statistika i radova autora iz raznih zemalja čija su tema i ovdje razmatrana područja. Skrcnula bih pažnju i na Sundhausenov način interpretacije. Autor pušta da kolone brojeva govore svojom egzaktnošću

i logikom međusobnih odnosa, prateći njih i mišljenja drugih autora samo kratkim komentarom.

Spomenutih 14 poglavlja ukomponirano je u tri veće cjeline: 1. prostor i stanovništvo (pogl. 1—2), 2. rad i privreda (pogl. 3—9) i 3. država i društvo (pogl. 10—14). U prvom poglavlju (52—128), nakon kratkog osvrt na neke osnovne geografske i povijesne danosti, težište stavlja na analizu popisa stanovništva, njih 17 u tih 80 godina. Od jednostavnih pregleda broja i stope rasta stanovništva, preko rekonstrukcije tipova sela (raštrkana, zbijena i ušorena) i postavljanja kriterija razlikovanja seoskih i gradskih naselja (uz broj stanovništva čak važnije je postojanje upravnih funkcija), autor istražuje njihovu gustoću i stupanj urbanizacije. Taj je još 1910. iznosio svega 13,1% i ulazio u najniže u Evropi. Ovdje još obrađuje i etnički sastav gradskih naselja i njegove transformacije u drugoj pol. 19. st. od potpuno nesrpskog etničkog elementa do predominantnog srpskog. Slijedi analiza nacionalne i vjerske podijeljenosti stanovništva (zapravo homogenosti), pa spolne i dobne strukture. Ustanovio je brojčano prevladavanje muškog i mladog stanovništva — početkom 20. st. čak 53% stanovništva mlađe je od 19 godina. Analizirajući strukturu porodice upozorava na pojave tipične za tradicionalna društva — većina za ženidbu sposobnih je u braku (oko 70%), broj razvedenih je zanemariv (0,3%), a broj djece razmjerno velik (prosječno 4—5 po obitelji). Već u prvom poglavlju primjenjuje shemu koja se ponavlja i u ostalima. Nakon podataka za cijelu Srbiju navodi vrijednosti za pojedine okruge, pa grupacijama seoska i gradska naselja i završava uvijek komparativnom tablicom Srbije i dvadesetak evropskih zemalja. Dajući uvid u razlike unutar same Srbije te postavljajući podatke koji govore o modernizaciji u međunarodni kontekst, stavlja ove u realnije okvire.

Demografska analiza nastavljena je u drugom poglavlju posvećenom prirodnom i prostornom kretanju stanovništva (129—176). Ovdje su posebno interesantni podaci o razmjerima imigracije i emigracije koji pokazuju da je u 19. st. postotak autohtonog srpskog (tj. od prije velikih seoba 17. i 18. st.) stanovništva vrlo nizak. Tako je u Pomoravlju samo 20% stanovništva autohtono, a u nekim okruzima ono je i potpuno marginalno, npr. u Takovu svega 1%. Krajem stoljeća ti valovi su već prošlost. Prevladavaju unutrašnje migracije koje su vrlo male, pa čak 96% stanovništva živi u okrugu u kojem je rođeno.

Poglavlja 3 i 4 (177—276) kao temu imaju poljoprivredu i šumarstvo, glavne privredne grane od kojih živi čak 90% stanovništva Srbije (početkom 20. st. nešto manje — 84%), postotak koji ima još samo primarni sektor Ugarske. Nakon osvrt na velike probleme vezane baš uz rad na agrarnoj statistici, kao što su nepostojanje katastra, prijelaz na metarski sistem tek 1879, često svjesno davanje krivih podataka, autor procjenjuje da su mogućnosti greške u analizi koja slijedi $\pm 20\%$. Sundhaussena ovdje prije svega zanima stupanj razvoja privrede i društvenih odnosa. Za razliku od nekih drugih autora (N. Vučo, Ružica Guzina, Risto Parijez), njegov je zaključak da je nemoguće dokazati unapređovalu ekspropriaciju sela, jer usitnjenost posjeda može dolaziti i od podjele zadruga ili diobom među nasljednicima. Tek sporadično stvaranje veleposjeda također dokazuje da prvobitna akumulacija kapitala nije od većeg značenja za privredu. Istražujući uzroke tome, nalazi da razlog ne leži u nepostojanju obradive zemlje (naprotiv, čak 52% je neiskorišteno) već u neznanju ili nebrizi državnih organa i slaboj motivaciji vlasnika zemlje. U uvjetima kada 63% seoskih domaćinstava ima do 5 ha zemlje, a čak 33% nema osnovna sredstva za rad (ili zemlju ili tegleću stoku ili oruđe), nema niti viška koji omogućava unapređivanje. Slično pokazuje i analiza prinosa i uzgajanih kultura. Čak 90% oranica je pod žitaricama, što je jedinstvena jednoličnost u Evropi, a uzrokovana je jednostavnom potrebom za vlastitim prehranjivanjem (Bedarfsdeckungsprinzip). Interesantan je i osvrt na nepostojanje poljoprivrednog proletarijata u zatvorenom i tradicionalnom seoskom društvu,

onog buntovnog elementa koji je problem zapadne Evrope, pa i nedostatak te vrste poriva za borbom za bolji život. Tek je stočarstvo uključnije u tržište, ali je i ono ekstenzivnog tipa i manje kvalitete.

U poglavlju o rudarstvu, zanatima, industrijskim počecima (5; 277—318) ističe se uloga stranog kapitala i stručnjaka u eksploataciji prije svega rudnika obojenih metala i ugljena. Unatoč sporednoj ulozi u evropskim okvirima ova privredna grana ostvaruje značajniji prihod za državu. Razvoj obrta prava je priča o polaganom kretanju od rada unutar zadruga, preko smjene nesrpskoga gradskog obrtničkog sloja srpskim, do pokušaja reguliranja te grane ustanovom cehova sredinom 19. stoljeća. Industrijci do pred kraj 19. st. nema ni traga, a uzrok Sundhaussen nalazi u nedovoljnoj akumulaciji kapitala. Stvaranje niza banaka nakon 80-ih osnovni je preduvjet, a brojni privilegiji i zaštitne carine, potom i strani kapital (1912. oko 30%) dovode do naglog porasta značenja prerađivačke lake industrije. Ipak, smatra Sundhaussen, puko presađivanje nekih elemenata moderne tehnologije u zaostalu sredinu ne znači i industrijsku revoluciju, koju su u ovom napretku vidjeli neki autori (npr. N. Vučo).

Šesto poglavlje (319—362) svestrano analizira trgovinu, njezin apsolutni porast (npr. indeks izvoza sa 7 iz 1835. raste na 149 u godini 1910), orijentiranost prema pojedinim zemljama, robu koja je u prometu, dijagrame cijena i prihode (saldo je uglavnom bio pozitivan) te uspoređuje s Evropom. U usporedbi s izvozom zasnovanim na nekoliko standardnih agrarnih proizvoda (stoka, žitarice, suhe šljive), uvoz je znatno raznolikiji. Pretežu tekstilni i prehrambeni proizvodi (sol, šećer, kava), dok investicijski (strojevi) 1910. dostižu tek 4%. Prijelomni događaj za trgovinu svakako je bio carinski rat s Austro-Ugarskom 1906—10. nakon kojeg se bitno mijenja karakter srpske trgovine. S jedne strane, od gotovo posvećajne okrenutosti Monarhiji (stopa od 80 do 85% izvoza pada na 26%, a uvoz s 58% na 32%), ona sada nalazi nove putove, ponajprije prema Njemačkoj, a s druge strane, možda i važnija, jest kvalitativna promjena — naglo raste udio žitarica na 40%, a i postotak prerađenog mesa i poljoprivrednih proizvoda u odnosu na živu stoku.

Poglavlje 7. (363—390) prati nastajanje i poslovanje novčanih i kreditnih ustanova, stvaranje burze i razmjerno skroman interes stranog kapitala (prelazi jedva 10% ukupne aktive novčanih i kreditnih sredstava).

Analizirajući cijene 20-ak osnovnih živežnih namirnica u poglavlju o cijenama i plaćama (8; 391—414), autor utvrđuje da su krivulje rasta i pada cijena različite po proizvodima, što upućuje na nepostojanje perioda zajedničke konjunktura. Slične rezultate daje istraživanje nadnica. Velike razlike po regijama i kvalifikaciji dopuštaju tek opći zaključak o ovisnosti nadnice o položaju te privredne grane. Moguće je ipak utvrditi pad kupovne moći ispitivanih grupa u odnosu na cijene izabranih namirnica.

Nakon kratkog poglavlja o imovinskim odnosima (9; 415—444) slijedi poglavlje o javnim financijama (10; 445—506). Ovdje se analizira struktura državnog aparata, vrste zanimanja, broj zaposlenih, ukupna državna potraživanja i vrste izdavanja. Država prihode ostvaruje preko raznih vrsta poreza, i to kako Sundhaussen pokazuje, početkom razmatranog razdoblja uglavnom direktnih, da bi se njihov dio smanjivao u korist indirektnih. Međutim, ukupna opterećenost porezima je sve veća, pa tako početkom ovog stoljeća čak 14,5% ukupnog nacionalnog prihoda odlazi na porez, što je najveća porezna stopa u Evropi. U ovom poglavlju razmatra se i nagli porast državnog duga prema bankarskim institucijama Francuske (1903. g. — 70%) te Njemačke i Austro-Ugarske (1903. g. — 30%). Trošen je za konsolidiranje državnog aparata, vojne svrhe (nakon 1905. udio izdvajanja kredita za vojsku penje se i do 62%) i tek u manjoj mjeri u privredi (20—30%), ne stvarajući preduvjete za vraćanje kredita uzimanih pod vrlo nepovoljnim uvjetima

(visoka kamata, pa je na ime duga od 596 mil. dinara trebalo 1906. vratiti čak 1,4 mlrd. dinara).

Slijedi sažeto poglavlje o prometu i komunikacijama (11; 507—524) i interesantnije o nepismenosti i obrazovnom sistemu (12; 525—562). U iscrpnoj analizi školskog sistema, broja i vrsta škola, nastavnog osoblja, učenika, razlika po regijama, izrasta slika od države slabo podržavanog i manjkavog sistema. Krajem 19. st. tek 27% djece pohađa školu, a početkom 20. još 83% stanovništva je nepismeno. Autor posebno upozorava na vrste viših škola i fakulteta (filozofski, pravni, teološki i tehnički) i manjak stručnih škola, kao i na porijeklo polaznika. Oni su pretežno iz trgovačkih obitelji ili iz obitelji zaposlenih u upravnom aparatu, što upućuje na jednostavno reproduciranje povlaštene klase.

U poglavlju o pravosuđu (13; 563—580) konstatira se porast raznih vrsta kriminalnih djela, od sudionika doživljeno kao moralno propadanje, a po Sundhaussenu to je normalni izraz stvaranja »kompleksnog« društva s bogatim, pa i nepreglednim društvenim odnosima.

Završno poglavlje o zdravstvu (14; 581—602) može se shvatiti kao dopuna početnim demografskim poglavljima, jer se uz nekoliko tabela o vrlo skromnom broju liječnika i stupnju organiziranosti zdravstvene službe, bavi mahom problemima vezanim za smrtnost.

Da rezimiramo, pred nama je knjiga koja je iako ne bez nedostataka, više-struko nova i zanimljiva. Istražujući razloge u odnosu na Evropu znatno kasnijeg i sporijeg procesa modernizacije društva u Srbiji, autor stavlja naglasak na vlastite unutarnje uzroke. Knjiga je nova i metodološki — primjenom kvantificirajućih metoda i s pomoću statističkih pokazatelja, ovdje se složena društvena struktura razlaže na segmente te se u njima prate procesi povijesnih promjena i pokušava ustanoviti koji je stupanj modernizacije doseglo razmatrano društvo. Slika dobivena tako slika je globalnog, sistematski i cjelovito zahvaćenog društva, ali to je povijest bez stvarnog čovjeka, bez pojedinca. To bi bio i glavni prigovor ovoj inače po širini i sistematskoj obradi podataka te znanstvenoj razini izuzetnoj knjizi, koja će, vjerujem, postati nezaobilazna u daljnjim istraživanjima.

Suzana Leček

STIJEPO OBAD, DALMATINSKO SELO U PROŠLOSTI (od sredine osamnaestog stoljeća do prvoga svjetskog rata), Split, Logos, 1990, str. 235

Razdoblje od sredine XVIII. do početka XX. stoljeća doba je u kojem dalmatinsko selo bilježi burne gospodarske, političke i društvene promjene. Izrastajući iz višestoljetnog patrijarhalnog društva nad kojim je dominirao turski polumjesec, Dalmacija je u jednostoljetnom povijesnom razvoju doživjela više smjena vrhovne uprave (Venecija, Francuska, Austrija), suočavajući se s utjecajima razvijenijeg evropskog zapada, što je postepeno dovelo do izvjesne preobrazbe tradicionalnog seoskog društva i zaostalog gospodarstva u novo društvo sa zakasnjelim kapitalističkim naznakama. Istraživanje S. Obada, stoga je, s obzirom na široko zasnovan sintetski pregled gospodarskih, kulturno-prosvjetnih i zdravstvenih prilika te materijalne kulture i životnog svakodnevlja u selima dalmatinskog otočja, priobalja i kontinentalnog zaleđa, dosad jedinstven pokušaj domaće historiografije da u jedinstvenom radu objedini prostor od zadarskog zaleđa do Boke kotorske, odnosno od otoka Paga do dubrovačkih Elafita.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Historijski zbornik
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šalžite na adresu:
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, za Historijski zbornik
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Cijena ovog broja iznosi 450 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad Hrvatske

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — ožujak 1991.